

Levenskunst en zelf sterven

De sumoworsteling van Annemarie Grewel

Marli Huijer

Annemarie Grewel, politicus, feminist, columnist en nog veel meer, overleed op 27 februari 1998 aan kanker aan de eileiders. Tot kort voor haar overlijden werkte ze in de Eerste Kamer en schreef ze haar wekelijkse column in De Groene Amsterdammer. Over haar ziekte en sterven sprak ze met een opmerkelijke openheid en humor. Steeds gaf ze aan niet bang te zijn voor de dood en met volle teugen van het leven te genieten. Aan de hand van columns van Grewel zal ik laten zien dat de relatie tussen levenskunst en zelf sterven meerdere dimensies kent. Hoewel Grewel vooral een stoïcijnse, zorgeloze houding propageert, blijkt dat niet altijd vol te houden. Om de dood op de plaats te houden die zij hem heeft toebedacht, gebruikt ze ook humor, aanvaarding en uitsluiting. Juist dit afwisselen van houdingen lijkt een vereiste om het leven tot een kunstwerk te kunnen maken.

'Omdat mijn artsen zeggen dat ik dood zal gaan, maar weigeren om datum en uur te noemen, ga ik er maar van uit dat de genoegens in mijn leven een schepje extra mogen hebben. Dat vond ik altijd al, maar ik heb er nu een ferme reden voor. Wat is er lekkerder dan zelfverwennen? Ik begrijp werkelijk niet dat er mensen zijn die dat niet kunnen. Het gaat geheel niet om jezelf omringen met dure dingen, nee, het gaat erom jezelf in prettige omstandigheden en humeuren te brengen. Maar ja, ik heb altijd al erg genoten van het leven' (Grewel 1997c:13).

Openheid over het eigen sterven is een relatief nieuw (of hernieuwd opgetreden) verschijnsel. Na een eeuw waarin de dood verzwegen en bestreden werd, is er de laatste tijd weer volop aandacht voor de dood. De dood wordt niet langer weggestopt achter de muren van ziekenhuizen, crematoria en begraafplaatsen, hij is terug in het leven van alledag. Mensen willen weer thuis sterven. Beroemde Nederlanders (zoals onlangs de AVRO-presentator Dirk Kuin) laten zich op tv interviewen over hun ziekte en sterven. Filmmakers volgen het sterven van geliefden of zichzelf. Begravenissen en crematies zijn weer belangrijke gebeurtenissen waar geld en aandacht aan mag worden besteed. En het internet biedt ons - hoewel vrijwel geen westerling meer gelooft dat er leven na de dood is - onverwacht een eeuwig leven in de vorm van persoonlijke websites.

Voor iemand die zich met levenskunst bezighoudt, is deze ontwikkeling adembenemend. Vrijwel elke filosoof die zich heeft uitgesproken over levenskunst, stelt dat sterven en dood bij het leven horen. Levenskunst vergt een 'levens'houding waarin het sterven en de dood een eigen plaats hebben. Televisie, internet, week- en dagbladen en de thuiszorg hebben de dood teruggebracht in de huiskamer, en daarmee in het dagelijkse leven. Wat kan dit betekenen voor de verhouding tussen levenskunst en sterven? In dit artikel zal ik ingaan op drie levenshoudingen ten opzichte van het eigen sterven en de dood:

- een zorgeloze houding omdat de dood niet meer dan een toevaligheid is;
- een humoristische houding waarbij de dood aanleiding geeft tot feest en vrolijkheid;
- en een aanvaardende houding waarbij de dood een gruwelijke, maar noodzakelijke werkelijkheid is.

Deze houdingen zijn onlosmakelijk verbonden met het besef van eindigheid dat vanaf het einde van de negentiende eeuw het grondgevoel van het menselijk bestaan is geworden.

Eindigheidsbesef en levenskunst

De twintigste eeuw werd gekarakteriseerd door wat Ariès 'radicale eindigheidsfilosofieën' noemt: vanaf het einde van de negentiende eeuw begon de gedachte door te dringen dat het leven eindig is, dat het ophoudt met de dood en dat er geen hiernamaals is dat het leven op aarde betekenis verleent. De waarde van het leven ligt in het contingente bestaan dat zich hier en nu voltrekt. Men wordt geboren en men sterft. En dat is het.

De dood is in dit denken niet langer een overgang van de ene naar de andere vorm van bestaan, maar het definitieve einde ervan. Hij is geen onderdeel meer van het leven, hij is het niet-leven, dat als negativiteit tegenover de positiviteit van het leven staat. Deze dood maakt bang - niet alleen vanwege zijn absolute negativiteit, maar ook vanwege zijn indecente, smerige karakter. De dood, op deze wijze verbeeld, wordt vanaf het einde van de negentiende eeuw uit het publieke domein verdrongen en de toegang tot het leven ont-

zegd. De schaamte die ontstaat over het sterven, leidt tot een zwijgen over de dood. De dood wordt omringd door stilte (Ariès 1977:553-95).

Het belang om van het leven iets te maken is door de eindigheidsfilosofieën groter geworden. De balans over het eigen leven wordt niet tijdens het sterfbed of na de dood door god en duivel opgemaakt, maar tijdens het leven en door de mens zelf. Mensen moeten zelf besluiten of het eigen leven de moeite van het leven waard is. De visie van anderen speelt daarin een belangrijke rol, maar uiteindelijk is het het individu zelf dat bepaalt of haar leven betekenis, schoonheid of waarde heeft. Pas na de dood zijn het alleen de anderen die iemands leven beoordelen.

Daarmee is echter niets gezegd over welke plaats het sterven en de dood innemen in de idee om van het leven een kunstwerk te maken. Eerder lijkt het dat het sterven de afgelopen eeuw geen relatie had met levenskunst: omdat het leven langer werd, raakte het sterven verder weg en hoorde het zien van stervenden en doden niet meer bij het leven van alledag (Elias 1984:13). En misschien moeten we constateren dat er daarmee in de afgelopen eeuw nauwelijks sprake was van levenskunst, omdat het in de levenskunst juist gaat om het tot een kunstwerk maken van alle elementen en aspecten van het menselijk leven. Daartegenover heeft de hedendaagse aandacht voor het sterven tot gevolg dat ook de levenskunst weer volop in de belangstelling staat.

De dood als toevallig feit, sterven als uitwissing

'Het is bijzonder prettig dat een mens zo vrolijk kan zijn als zij ziek is. Ik geniet en echt niet omdat het de laatste tijd van mijn leven is en ik alles met rozengeur bekijk. Een aantal mensen zal eerder doodgaan dan ik, maar weet dat nog niet. Daar kan ik een beetje vals om lachen' (Grewel 1997a:15).

Grewel komt in dit citaat naar voren als een levensgenieter, een hedonist: ze geniet van elke dag en maakt zich niet druk over wat ze niet kent. 'Ik weet niet aan welke kanker ik dood zal gaan, ik weet niet in welk

tempo, ik weet niet op welke datum en welk uur, dus wat zal ik me nou zorgen gaan zitten maken?', zegt ze in een interview (Grewel 1997d: 10). Als een antieke filosoof lacht Grewel zich door het leven. Ze lijkt in haar opvattingen namelijk op de Epicuristen, Sceptici en Stoïcijnen, wier scholen vanaf de vierde eeuw voor Christus zeer invloedrijk waren in Athene en wier ideeën zich wijd verbreidden en tot de eerste eeuwen na Christus in Rome bleven bestaan. Met hen meent ze dat het geen zin heeft je bezig te houden met dingen waar je je geen voorstelling van kunt maken. De hellenistische/Romeinse filosofische scholen maalden niet om de dood; het ging hen om het bewerkstelligen van een leven van genot, menselijke bloei of schoonheid. Ze geloofden niet in goden of een hiernamaals, het leven moet hier en nu geleefd worden. Sterven en lichamelijke klachten werden opgevat als oninteressante feitelijkheden, waaraan zo min mogelijk aandacht moet worden besteed. De dood werd beschouwd als een feitelijke grens waar we geen verhouding toe hebben. Zo nodig kan men bij teveel lijden overgaan tot zelfdoding, een onderwerp dat welig tierde in de Griekse en Romeinse literatuur. Voor zover mensen bang zijn voor de dood, is het zaak hen ervan af te helpen, omdat doodsangst het leven van mensen verziekt. Om plezier in het leven te hebben, moet de mens leren zich te onthechten van pijn en angsten. Het middel om dit te bereiken is de rationaliteit: de mens moet zijn angsten onderzoeken en in de doordinking concluderen dat ze nergens op slaan (Nussbaum 1994).

Foucault herkent in de antieke Griekse cultuur - en met name bij de Stoïcijnen - een levenskunst of bestaans-esthetiek die in de moderniteit op de achtergrond is geraakt. Deze bestaanskunst bestaat volgens hem uit het gebruik van een aantal 'zelftechnieken', dat wil zeggen technieken om de verhouding tot zichzelf vorm te geven (Foucault 1984a, 1984b, 1988). Deze omvatten: een kritisch zelf-onderzoek, het zichzelf regels opleggen om op een juiste manier met bepaalde zaken om te gaan, het trainen en oefenen van zichzelf en het erop gericht zijn om de relatie tot zichzelf elke dag beter te maken. Wie bijvoorbeeld bang is voor de dood moet onderzoeken welke gebeurtenissen ertoe hebben geleid dat dat in het heden gebruikelijk is. Zo meent Grewel dat 'die ellendige gelovigen' er de oorzaak van

zijn dat zo'n beetje ieder mens bang is voor de dood: 'Waarbij er zo'n Petrus aan de hemelpoort staat die wel eens even zal beoordelen of je goed genoeg bent geweest. Dood zit in het hele systeem van beloning en straf. De angst daarvoor werkt door aan je levenseinde' (Grewel 1997d:12). Zelf gelooft ze dat de verantwoordelijkheid voor je leven bij jezelf moet liggen en niet bij een ander. Vanuit die gedachte verbiedt ze zichzelf om zich over te geven aan de angst (wat op te vatten is als een zichzelf regels opleggen, en zichzelf trainen om niet mee te gaan in de angst):

'Ik weet niet wat je voelt als je denkt: ik ga. Of je dan nog zwaait met zo'n zwak handje... Ik merk het wel, ik ben er niet bang voor. Maar wie weet raak ik nog in een intense paniek als de dood dichterbij komt; misschien is-ie al wel heel dichtbij. Al geloof ik niet dat ik zo'n angstaanval zal krijgen, omdat ik het mezelf zou verbieden. Ik denk eigenlijk dat ik naar het café zou rennen en snel een jenever zou nemen, om me eroverheen te helpen' (Grewel 1997d:12).

Het doel van deze levenshouding is duidelijk: tot de laatste snik van het leven genieten. Foucault draagt eenzelfde levensfilosofie uit als Grewel. In zijn denken over levenskunst spreekt hij over een vormgeving van zichzelf die bij wijze van spreken bij elke stap en op elk moment opnieuw aanvangt. Het is een continu kritisch proces waarin het individu waakzaam is over wie hij of zij is en de vrijheid neemt om steeds anders te zijn. Dat betekent dat je alleen iets of iemand bent in de praktijken van het leven. Wanneer deze ophouden, verdwijnt de verhouding tot zichzelf; de ervaring van zichzelf wordt in de dood uitgewist (Foucault 1983 [1994]:382-3).

Zich voorbereiden op het sterven wordt daarmee een onmogelijk gegeven: hoe kan het 'ik' van dit moment zich voorbereiden op de uitwissing van 'zichzelf'? 'Ik' weet immers niet wie 'ik' straks ben als 'ik' uiteenvaalt (Huijjer 1996:167). In deze vorm van levenskunst is de dood niet meer dan een toevaligheid waar we ons niet mee bezig hoeven te houden, omdat we er ons niets bij voor kunnen stellen. Niet elke levenskunstfilosofie kiest echter een dergelijke rationale benadering van het sterven, de dood en de doodsangst.

De dood als een van de menselijke zijswijzen: sterven als een feest

De levenshouding die Grewel heeft ten opzichte van de dood is relatief zeldzaam in westerse culturen. Het primaire beeld van de dood in meer ontwikkelde maatschappijvormen is niet het onvermijdelijke aflopen, 'niet de vredige uitputting of het zachte uitdoven van de levensvlam, zonder strijd, maar een fel bestreden, gruwelijk gebeuren, doordrongen van gevoelens van geweld en moord.' (Sloterdijk 1984:438). De angst voor de dood is de angst dat we niet (genoeg) geleefd hebben. De mogelijkheden die wij als mensen denken in ons te hebben, lijken onuitputtelijk; daarom zijn we altijd bang dat we te vroeg zullen sterven. Heidegger parafraserend schrijft Sloterdijk: 'Daarom vibreert de geschiedenis van hogere beschavingen van talloze en mateloze nog-niet-kreten - van miljoenen stemmen die 'nee' zeggen tegen een dood die niet het uitdoven van een opgebrand leven is, maar een gewelddadig verstikken van een vlam die toch al nooit zo fel gebrand heeft als mogelijk was geweest in vitale vrijheid' (Sloterdijk 1984:439).

Tegenover dit gewelddadige 'nee-zeggen' tegen de dood stelt Sloterdijk een 'ethiek van het zijn' waarin tegen alles 'ja' wordt gezegd. Alles wat menselijk is - lijfelijheid, viezigheid, schoonheid, sterven, seks, opbloei en aftakeling, liefde en haat - heeft recht te bestaan en verdient het om voorbij goed en kwaad te worden gezien. 'Ja-zeggen' tegen de dood karakteriseert ook het denken van Nietzsche. De affirmatie van het leven die hij bepleit, gaat gepaard met een affirmatie van het sterven. Wie niet bang is te leven, is niet bang te sterven. Nietzsche verwijt het Christendom dat het het sterfbed tot een martelgang heeft gemaakt, met als grootste symbool de langzame dood van Jezus aan het kruis. Wat hem betreft had Jezus beter in de woestijn kunnen blijven om te leren leven en de aarde lief te hebben - en erover te lachen (Nietzsche 1988a:95). Evenals Sloterdijk pleit hij voor een levenskunst waarin de mens de veelheid aan krachten en zwakheden die in zijn aard liggen, overziet - dat wil zeggen, ziet dat niets menselijks hem vreemd is - en deze veelheid tot een 'eenheid' tracht te brengen die schoonheid in zich draagt (Nietzsche 1988b:530).

Zowel bij Sloterdijk als bij Nietzsche is het belangrijk dat we lachen om het leven en het sterven. De dood is een grap, reden tot feest, tot humor en lachen. Wie 'ja' zegt tegen de eigen dood en naar zichzelf kan kijken als een lachwekkend sterfelijk wezen, geeft ruimte aan een vrolijkheid waarin de dood niet meer als een vijand bestreden hoeft te worden. Ook Grewel blijkt deze levenskunst te beheersen. Twee weken voor haar dood schrijft ze naar aanleiding van de sumoworstelaars die ze bij de openingsceremonie van een sportevenement op TV ziet:

'Wat een kerels. Wat een spek. Wat een vette lappen. (...) Ik wankelde naar de badkamer, naar de spiegel, om te zien of ik er precies zo uitzie, maar dan iets korter. Ja dus. Mijn haar is iets anders geknipt, maar verder is er sprake van grote gelijkenis. Ik heb meestal meer kleren aan. Maar verder zag ik geen verschil. U moet zich dus voorstellen dat ik 62 jaar moest worden om in een Amsterdams badkamertje te ontdekken dat ik een sumoworstelaar ben. Ik vind het wel leuk. M'n lichaampje wordt onder de knieën steeds zwakker, maar tegelijkertijd ben ik die sumo-reus' (Grewel 1998:15).

De liefde die Grewel, Sloterdijk en Nietzsche uitspreken voor het leven en het sterven is niet rustig, kalm of bedachtzaam, maar altijd stormachtig, rusteloos en gepassioneerd. Ook de lach om de eigen aftakeling en het sterven is geen vriendelijk glimlachje, maar eerder een onbeschaamde schaterlach. Natuurlijk moeten we lachen als Grewel schrijft:

'Ik ben weer kaal, maar dat doet me niks meer, ik ben toch al een keer kaal geweest. Alles went. Op straat draag ik een petje. Gisteren zei zo'n kaalgeschoren vlerk tegen me: "Wat ben jij lelijk." Gesterkt liep ik verder. Toen kwam ik een maf Amerikaans groepje tegen en een daarvan zei: "God loves you as you are." Ik vond wel dat ik daarna iets voor mezelf mocht kopen om me te troosten met die twee mafkezen' (Grewel 1997b:15).

Tegelijkertijd klinkt in deze tekst door dat het niet altijd makkelijk is te lachen om de aftakeling en het sterven. Is het niet heel moeilijk - een kunst? - te lachen

om de dood, om gevoelens van angst, eenzaamheid, woede, teleurstelling of om lichamelijke verschijnselen als pijn, kortademigheid of jeuk? Kun je, zoals Grewel stelt, zelf beslissen wat je voelt? Is het niet een enorme krachttoer 'ja' te zeggen tegen het leven als je vergaat van de pijn of er gewoon geen zin meer in hebt? En andersom, is het niet wat veel geeïst om hartgrondig 'ja' tegen de dood te zeggen als je met hart en ziel gehecht bent aan het leven? Waarom zou levenskunst niet samen kunnen gaan met een rustig, humorloos aanvaarden van de noodgedwongen aftakeling, het sterven en de dood? Kan het streven naar schoonheid van het bestaan ook verbonden zijn met een heden-daags aanvaarden van lijden en sterven?

De dood als noodzakelijke, gruwelijke werkelijkheid: aanvaarding van het sterven

- 'Hoe vind je het nu om in de spiegel te kijken?'
- 'Verschrikkelijk. Die kale kop went niet, al kunnen mensen nog zo hartelijk mijn schedel bewonderen. Maar je kijkt in de spiegel en je denkt: Gadver. Dat ik zo dik ben geworden vind ik ook vervelend. Komt van de prednison. Ik heb van die opgezette beentjes, dat bevalt me helemaal niet' (Grewel 1997d:10).

De humor die Grewel in haar columns neerzet, ontbreekt in dit interviewfragment. Het is eerder tragi-komisch dan humoristisch. Even krijgt haar lichaam de kans een ander verhaal te vertellen dan het verhaal dat via de pen wordt verteld. Haar lichaam maakt duidelijk dat het sterven eraan komt. Toch is dat voor Grewel geen aanleiding om anders naar zichzelf en haar dood te kijken. De verklaring hiervoor ligt niet in een (twintigste-eeuwse) ontkenning of verdringing van de dood en het lijden, maar in het doorleven van het leven zelf. Grewel was geoefend in het lijden en sterven. Haar angst was, zoals ze zelf benadrukte, opgebruikt in de Tweede Wereldoorlog. Geoefend raken in sterven hoeft niet noodzakelijkerwijs verbonden te zijn met doorleefde ellende - ook zonder leed en ellende kunnen mensen zich oefenen in het sterven. Een bekend voorbeeld hiervan is te vinden in de laat-middeleeuwse *ars moriendi* literatuur,

een soort doe-het-zelf handboeken om de vaardigheid van het sterven onder de knie te krijgen. Ze nodigen de stervenden uit hun leven te interpreteren als iets dat tot wanhoop of tevredenheid stemt en om de gehechtheden aan tijdelijke, aardse geneugten los te laten. Deze boeken werden geschreven voor mensen die niet gelovig waren - wereldlijke en vleselijke mensen die van het leven hielden en graag wilden weten hoe-je-het-doet. Deze stervensliteratuur was niet bedoeld om de lezers af te schrikken of tot een deugdzaam leven te brengen - eerder was zij een vorm van etiquette die vertelde hoe men verfijnd kon leven en sterven (Ariès 1977:131-33, Illich 1978:199).

Moet de huidige interesse voor de dood ook opgevat worden als een vorm van stervenskunst, een kunst die ertoe uitnodigt om het eigen leven te interpreteren en om de zaken of mensen waar men aan gehecht is los te laten? Het eerder genoemde tv-interview met Dirk Kuin zou ik zeker zo opvatten. Hij en zijn vrouw vertellen rustig wat het voor hen betekent dat hij gaat sterven. Je ziet hoe hij met zijn zonen bladerend in fotoboeken het leven doorneemt. Als kijker krijg ik voorgeschoteld hoe je over het eigen leven kunt spreken en hoe je dat wat daarin belangrijk is of was, kunt loslaten.

Achterhuis meent dat de grotere acceptatie voor de dood die we in onze tijd zien, niet te vergelijken is met de traditionele *ars moriendi*: er is volgens hem geen sprake van aanvaarding van de dood, maar van een toegenomen maakbaarheid van de dood. We zijn zoveel met de dood bezig, omdat we de mogelijkheid hebben zelf te kiezen wanneer en hoe we sterven (Achterhuis 1995:27). Tegenover deze maakbaarheid van de dood pleit hij, in navolging van Illich, voor een levenskunst waarin de kunst van het lijden evenals de kunst van het genieten is verweven. In de woorden van Illich:

'Bij mij en mijnsgelijken is pijn iets wat geleden wordt, en daarnaast kan ik en wil ik *genieten* van genot. Ik laat vreugde noch verdriet van me afpakken - bij beide zoek ik steun. (...) Mijn bestaan wordt niet zomaar vanzelf een kunstwerk door de samenhang van cellen, maar door de overgeleverde levenskunst. Of het eigen leven een kunstwerk wordt, hangt ervan af of iemand

door zijn cultuur in het lijden en zich verheugen is opgevoed' (Illich, geciteerd in Achterhuis 1988:307).

De hedendaagse aandacht en fascinatie voor het sterven en de dood is niet af te doen als alleen een streven naar maakbaarheid van de dood. Interviews als met Kuin of de films van Van der Keuken, die het sterven van zijn zus filmde en trachtte zijn eigen laatste reis vast te leggen, zijn voorbeelden waarin het lijden en sterven actief aanvaard worden. Deze aanvaarding is geen gelatenheid tegenover wat 'de natuur' of 'god' brengt, en ook geen wens tot 'maakbaarheid' van de dood (wat dat ook moge zijn). Kuin en Van der Keuken doen voor hoe de toevalligheden die zich in iemands leven voordoen, actief kunnen worden aanvaard. Zij bieden verhalen die passen in de kunst die Illich en Achterhuis voorstaan.

Ook deze manier om met sterven en de dood om te gaan, roept vragen op. Is het voor een levenskunstenaar echt nodig om met het lijden en sterven bezig te zijn? Mag het ook ietsje minder zijn? Is het niet ook een hele kunst de dood gewoon te vergeten, of er een vriendelijk en eenvoudig iets van te maken? Of om deze - geheel twintigste-eeuws - af en toe eens lekker buiten te sluiten? Zelfs Grewel blijkt momenten te kennen dat ze de dood maar eng vindt en hem wil verdringen:

'Denkend aan de eigen dood wensen de meeste mensen zich toe dat ze in één klap, pats-pam neervallen of dat ze gaan slapen en nooit meer wakker worden. Logisch, want wie heeft er nou behoefte aan om als hij nog niets heeft, zich voorstellingen te gaan maken van vreselijk lijden, mensonterend dementeren met verlies van persoonlijkheid en een lang en onmenselijk sterfbed? Dood komt dichtbij als je erover nadenkt en dat maakt bang, dus daarom verzoen je jezelf met pats-pam' (Grewel 1996).

Tot slot

De stilte rond de dood, die een groot deel van de twintigste eeuw heeft geheerst, heeft plaats gemaakt voor een openlijk spreken en babbelen over sterven en alles wat daarbij komt kijken. De aandacht die in diverse

media aan het sterfbed en de dood wordt besteed, gecombineerd met hernieuwde mogelijkheden om thuis te sterven, hebben ertoe geleid dat dood en sterven (weer) alledaagse onderwerpen zijn geworden. Voer voor levenskunstfilosofen, omdat de houding ten opzichte van het eigen sterven als een belangrijk onderdeel van levenskunst wordt beschouwd.

Sterven en levenskunst hebben echter geen vanzelfsprekende relatie tot elkaar. De voor de hand liggende - en door Grewel verwoorde - idee dat levenskunst een doordachte zorgeloosheid ten opzichte van de eigen dood impliceert, is te simpel. Wanneer we proberen het leven schoonheid te geven, houdt dat veelal ook in dat we ons hechten aan het leven. Zich zonder slag of stoot overgeven aan het niets is dan erg rigoureuus.

Opvallend is dat ook Grewel niet rigide vasthoudt aan een zorgeloze onverschilligheid tegenover het sterven en de dood. 'Grewel was een persoonlijkheid met een grote P', schrijft Bleich in haar memoriam, 'en die zijn nu eenmaal altijd meer dimensionaal' (Bleich 1998:10). Die meerdimensionaliteit valt op in Grewels houding tegenover haar ziekte en sterven. Hoewel ze volhoudt dat de dood een onvoorstelbaar en daarom oninteressant iets is en het erom gaat hier en nu te genieten van het leven, nopen de veranderingen die haar lichaam ondergaat, haar ook andere technieken te gebruiken om zichzelf vorm te geven. Ze gebruikt technieken als humor, aanvaarding én uitsluiting om de dood op de plaats te houden die hij volgens haar verdient: een bijkomstigheid die geen aandacht hoeft. Hetzelfde is voorstelbaar vanuit de andere houdingen: iemand die zoals Illich allereerst vasthoudt aan de kunst van het lijden en genieten, kan technieken als humor of zorgeloosheid gebruiken om die momenten waarop aanvaarding het leven te zwaar maakt, te verlichten.

Het voorbeeld dat Grewel geeft, vraagt navolging. Niet in de zin dat iedereen de dood als een toevalligheid zou moeten zien, maar in de zin dat er meerdere dimensies zijn als het over lijden en sterven gaat - en vooral dat er meerdere technieken zijn om de relatie die we tot onszelf hebben te vervolmaken, ondanks en dankzij het feit dat de dood en het lijden dat in de weg kunnen staan.

Dr. Marli Huijer is filosoof-arts en werkt aan de faculteit Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Groningen. Zij schreef *De kunst gewoon te leven. Aids en de bestaansethiek van Foucault* (1996, Boom).

Literatuur

- Achterhuis, H. (1988), *Het rijk van de schaarste. Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*, Ambo, Baarn
- Achterhuis, H. (1995), 'De maakbare dood', in: Achterhuis, H., Goud, J., Koerselman, F., Otten, W. J., Schalken, T., *Als de dood voor het leven. Over professionele hulp bij zelfmoord*, Uitgeverij G.A. van Oorschot, Amsterdam, pp. 11-28
- Ariès, Ph. (1977), *L'homme devant la mort*, Éditions du Seuil, Paris
- Bleich, A. (1998), 'Ik heb altijd erg genoten', in: *De Groene Amsterdammer*, 4 maart, pp. 10-11
- Elias, N. (1984), *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd*. Essay, Meulenhoff, Amsterdam
- Foucault, M. (1983), 'Un système fini face à une demande infini', interview met R. Bono, in: Defert, D., Ewald, F. (1994), *Dits et écrits 1954-1988 par Michel Foucault IV*, Éditions Gallimard, Paris, pp. 367-383
- Foucault, M. (1984a), *Histoire de la sexualité II: L'usage des plaisirs*, Gallimard, Paris
- Foucault, M. (1984b), *Histoire de la sexualité III: Le souci de soi*, Gallimard, Paris
- Foucault, M. (1988), 'Technologies of the Self', in: Martin, L.H. et al. (red.), *Technologies of the Self. A seminar with Michel Foucault*, University of Massachusetts Press, Amherst, pp. 16-49
- Grewel, A. (1996) in: *De Groene Amsterdammer*, 17 april
- Grewel, A. (1997a), 'Thuis', in: *De Groene Amsterdammer*, 23 april, p. 15
- Grewel, A. (1997b), 'Bestraling', in: *De Groene Amsterdammer*, 28 mei, p. 15
- Grewel, A. (1997c), 'Reizen', in: *De Groene Amsterdammer*, 16 juli, p. 1
- Grewel, A. (1997d), 'Ik ben een raar vrouwtje', interview met E. Brandt, in: *De Groene Amsterdammer*, 1 oktober, pp. 10-12
- Grewel, A. (1998a), 'Sumoworstelaars', in: *De Groene Amsterdammer*, 11 februari, p. 15
- Huijer M. (1996), *De kunst gewoon te leven. Aids en de bestaansethiek van Foucault*, Boom, Amsterdam/Meppel.
- Illich, I. (1978), *Grenzen aan de geneeskunde. Het medisch bedrijf - een bedreiging voor de gezondheid?*, Het Wereldvenster, Baarn.
- Nietzsche, F. (1988a), *Also sprach Zarathustra*, Kritische Studiausgabe (KSA), dl 4, Herausgegeben von Colli, G., Montinari, M., Deutscher Taschenbuch Verlag/de Gruyter
- Nietzsche, F. (1988b), *Die fröhliche Wissenschaft*, Kritische Studiausgabe (KSA), dl 3, Herausgegeben von Colli, G., Montinari, M., Deutscher Taschenbuch Verlag/de Gruyter
- Nussbaum, M.C. (1994), *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- Sloterdijk, P. (1984), *Kritiek van de cynische rede*, Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam